

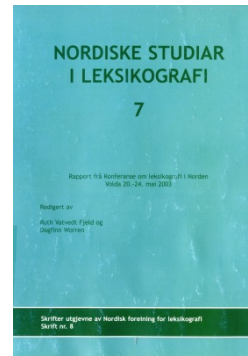
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Nedsättande uttryck i ordböcker

Forfatter: Eija-Riitta Grönros

Kilde: Nordiske Studier i Leksikografi 7, 2005, s. 149-155
Rapport frå Konferanse om leksikografi i Norden, Volda 20.-24. maj 2003

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Nedsättande uttryck i ordböcker

This article discusses derogatory expressions in a monolingual explanatory dictionary: why is a word labelled as derogatory or insulting, and what types of words are provided with such labels. For example, it is common that words referring to people considered to be lacking in intelligence are not labelled as derogatory. We may think that there is no need for a style label, since the definition of the word already expresses its negative nature. Yet, there are also words whose definitions express something negative and insulting and that are still provided with a style label. What, then, is the difference that makes some expressions derogatory? Words that are labelled as derogatory may also differ from each other: in some cases, the label is given to derogatory names for neutral referents, whereas in others, the meaning as such may be derogatory. However, the different cases do not differ in the way they are presented, and we may ask whether they should.

1 Inledning

Vilka slags ord betecknas som nedsättande i en enspråkig definitionsordbok? Finns det någon konsekvens eller inkonsekvens i fråga om orden och vilka ordbokstekniska metoder har använts? Avsikten med denna artikel var ursprungligen att jämföra ordböcker på olika språk med varandra, men jag var tvungen att avstå från den planen framför allt för att det är ganska svårt att jämföra olika språk i det här avseendet. Den som vill undersöka stilnyanser måste behärska ett språk mycket väl; kanske är det så att man kan uppfatta nyanser exakt bara på sitt eget modersmål. Däremot skulle man naturligtvis kunna jämföra olika ordböcker på samma språk och skillnaderna och likheterna mellan dem när det gäller behandlingen av vissa ord. Så har till exempel Juhani Norri (2000) undersökt hur nedsättande engelska ord behandlas i brittiska och amerikanska ordböcker.

Denna artikel är alltså snarast ett slags «case study» om problemen i vår finska basordbok *Suomen kielen perussanakirja* (FBO) och dess cd-version *CD-Perussanakirja*. Det gäller inte i första hand enskilda ord, utan snarare större ordgrupper. Jag hänvisar också till andra ordböcker. I princip är problemen i alla fall gemensamma för ordböcker på olika språk.

Naturligtvis är det besvärligt med ett sådant här språkbundet tema för en artikel. Ett finskt ord säger ju inte dem som inte kan finska någonting alls, och om ordet översätts får man inte heller nödvändigtvis en riktig bild av det, för den motsvarighet som man ger på det andra språket kanske har en lite annan nyans än det finska ordet. Det är därför svårt att ge exempel och i vissa fall har jag bara översatt betydelsen, inte själva uppslagsordet.

2 Vad är nedsättande?

Norri (2000: 78-90) granskar i sin artikel följande sju grupper: nationalitetsord, ord som betecknar ras och kulturgrupp, ord som betecknar dumhet, ord som betecknar opålitlighet,

ord som gäller sexuell inriktning, nedsättande ord som syftar på kvinnor och nedsättande ord som syftar på män. Dessutom finns det mindre och vagare grupper, till exempel ord som syftar på utseende, karaktärsdrag eller psykiska egenskaper och ord som uttrycker förakt för en person eller en sak.

Vad är då i allmänhet nedsättande språkbruk? I många ordböcker görs en skillnad mellan *nedsättande* och *stötande* uttryck. Tanken är då oftast att ett nedsättande uttryck används medvetet i avsikt att håna, medan ett stötande uttryck inte används med avsikt – den som använder det har alltså inte för avsikt att sårta, men uttrycket uppfattas i alla fall som sårande. Många gånger är det bra att göra denna åtskillnad, men det finns också problem. Ett och samma ord kan ibland vara såväl nedsättande som stötande, och å andra sidan är naturligtvis alla nedsättande ord samtidigt stötande, även om alla stötande ord inte är nedsättande. Hur borde de olika fallen markeras? Ordböckerna är ibland inkonsekventa i sina angivelser, och det kan finnas svårtolkade skillnader, något som Norri (2000) visar när det gäller de engelska ordböckerna. I FBO har stilmarkören *loukkaava* 'stötande' hittills inte använts alls, utan det är endast *halventava* 'nedsättande' som förekommer. Den senare markören täcker alltså bägge fallen. Det här innebär i alla fall vissa problem. Markören *loukkaava* 'stötande' skulle behövas speciellt i samband med ord som det finns två diametralt motsatta åsikter om – till exempel ord som den äldre generationen har vant sig vid att betrakta som neutrala men den yngre generationen uppfattar som tydligt pejorativa, eller tvärtom.

Det är just de ord som kan vara såväl nedsättande som icke-nedsättande som det blir problem med. Var går till exempel gränsen mellan *nedsättande* och *skämtsamt* användning, och när är det fråga om endera användningen, när om bägge? Det här är ofta en svår fråga. Det finska ordet *utare* som betyder 'mjölkörtel med spenar under buken på däggdjurshona, vanligen hos ko' (alltså *juver* på svenska) används ibland också om kvinnobröst, och den användningen har i FBO markerats som *leikillisesti* 'skämtsamt'. Men ordet kan låta ganska nedsättande i vissa situationer, till exempel om en man använder det. Däremot är det säkert skämtsamt när en kvinna syftar på sig själv eller när kvinnor talar med varandra. Vi har också orden *pirttihirnu* och *hellapoliisi*. De betyder 'dominerande, besvärlig hustru', samma sak som svenskans *huskors*, men en direkt översättning är 'stugmonster' och 'spispolis'. Stilmarkören för de här orden är *skämtsamt*, men det är inte sagt att alla uppfattar det humoristiska draget, utan en del kan betrakta dem som nedsättande. Borde då bägge stilmarkörerna användas? I vissa fall har bägge faktiskt satts ut, till exempel för ordet *pilkunviilaaja* som ordagrant är «någon som filar på kommatecken», men vars betydelse är 'ordryttare', 'pedant', 'formalist', 'paragrafryttare'.

Om två olika stilmarkörer används samtidigt kan det ibland bli besvärligt för läsaren. Speciellt när det gäller uttryck av ömtålig karaktär, i synnerhet uttryck som syftar på människor, kan det bli oklart när ett uttryck är nedsättande och när det är skämtsamt och i vilka situationer det är lämpligt att använda det. I synnerhet när det gäller nationalitetsord kan den dubbla markeringen kanske vara oklar. I FBO har ordet *iivana*, som betyder 'ryss', markerats som både *skämtsamt* och *nedsättande*. Det finns också ett annat ord *vanja* med samma betydelse, och det har endast markören *skämtsamt*. Bägge orden är visserligen mildare än det starkt nedsättande *ryssä*, men det är svårt att säga vad som egentligen är skämtsamt och vad som inte är det. I vår ordbok har vi också ett ord *tuhna*, en benämning som ryssarna använder om oss finnar, och det intressanta är att det ordet har endast en markör, nämligen *nedsättande*. Här har vi inte kunnat se någon välvillig skämtsamhet!

Det finns också andra stilmarkörer än *skämtsamt* som delvis kolliderar med *nedsättande*.

Ganska många av de nedsättande uttrycken är samtidigt vardagliga. Ibland har ett ord markerats som både *vardagligt* och *nedsättande*, till exempel ordet *kärsä*, som betyder 'tryne' eller 'snabel' men som används också om en människas näsa. Å andra sidan finns det också uttryck som verkar en smula nedsättande men som ändå har enbart markeringen *vardagligt*. I vissa ordböcker, till exempel i *Svensk ordbok* (SO) 1999, används dessutom markören *starkt vardagligt*. Principen i ordböcker är kanske ofta den att de starkast nedsättande uttrycken får markören *nedsättande*, de något mindre nedsättande får både markören *nedsättande* och markören *vardagligt* och de «mycket lindrigt nedsättande» eller enbart negativa uttrycken får ibland endast markören *vardagligt*. Gränsdragningen mellan de här grupperna kan ändå vara problematisk.

Det finns också tämligen nedsättande uttryck som endast markerats som *billiga*. Exempel på det här hittar vi i artiklarna *niljakas* och *käärme* i FBO. *Niljakas* betyder '(motbjudande) slemmig, slipprig, fuktig och hal' men används också bildligt om någon 'motbjudande, avskyvärd, vedervärdig' människa, till exempel *Niljakas vanha naisten kähmijä* 'en slipprig gammal tafsare'. *Käärme* betyder 'orm' och har också en bildlig användning: *Se nainen on täysi käärme, kavala kuin käärme* 'den kvinnan är som en orm, falsk som en orm'. Det finns också några nedsättande benämningar som fått markören *alatyylinen* 'vulgärspråkligt' i FBO, till exempel ordet *perseennuolija*. Svenskans *röv/slickare* med samma betydelse har i SO markerats som *starkt vardagligt*. Ett kapitel för sig är dessutom slangen. Slanguttryck kan ofta förefalla mycket kränkande, men i allmänhet markeras de trots det endast som slang.

3 Är det ordet eller betydelsen som är nedsättande?

Ord som har att göra med dumhet och enfald markeras mycket sällan som nedsättande. Det här tycks vara en allmän princip i ordböckerna. Så är det enligt Norri (2000:83) i de engelska ordböcker som han har undersökt, så är det i FBO och så är det i allmänhet också i andra ordböcker. Markören *nedsättande* finns utsatt endast i få av ordartiklarna i den här gruppen. Ofta finns här markören *vardagligt*, någon gång markören *skämtsamt*. Norri (2000:83) konstaterar att någon stilmarkör inte behövs, eftersom orden i definitionerna (*dum, enfaldig* osv.) redan i sig uttrycker någonting negativt och stötande.

Man kan i alla fall fråga sig varför det räcker med definitionen i de här fallen, när det inte gör det i fråga om ord ur många andra ordgrupper som förses med markören *nedsättande* trots att definitionen också här har ett negativt innehåll. Det är ju inte heller så att de aktuella orden nödvändigtvis har ett faktiskt innehåll, det vill säga att en person objektivt sett är dum, utan det är ofta fråga enbart om användarens åsikt – orden används alltså som skällsord på samma sätt som andra nedsättande uttryck.

Det finns – som sagt – sådana fall där definitionen talar om en negativ egenskap men där markören *nedsättande* ändå har satts ut. Till exempel *jees-mies*, den finska översättningen av engelskans *yes-man*, har fått markören *halv*. 'nedsättande' i FBO, och detsamma gäller motvarigheten *jasägare* i SO.

jees-mies halv. toisten mielipiteitä omaksi edukseen myötäilevä henkilö, kyllä-mies.
(FBO)

[*nedsätt.* person som instämmer i andras åsikter, jasägare.]

jasägare – *särsk.* person som okritiskt håller med *nedsätt.*: det var bara chefens
~ som blev befordrade (*SO*)

Vad är det som kräver markören nedsättande i de här exemplen? Säger inte definitionen klart att det är fråga om något negativt? Är det mer förolämpande att kallas okritisk än att kallas dum?

Det finns också andra slags ord vilkas definition avslöjar ett negativt innehåll men som ändå har fått markören *nedsättande*, till exempel *nilviäinen* 'blötdjur', när ordet används om en människa.

nilviäinen *el.* *Nilviäiset* eläinkunnan pääjakso, johon kuuluvat eläimet ovat pehmeäruumiisia ja selkärangattomia. *Simpukat, kotilot, pääjalkaiset ym. nilviäiset.*
Halv. inhottavasta, kierosta, luidusta ihmisestä. *Senkin nilviäinen!* (FBO)
[**blötdjur** *zool.* klass av mjuka och ryggradslösa djur. *Musslor, snäckor, bläckfiskar och andra blötdjur. Nedsätt.* om motbjudande, falsk, lömsk person. *Du ditt blötdjur!*]

Kanske jämförelsen med ett djur här upplevs som så starkt negativ att stilmarkören känns nödvändig. Å andra sidan finns det många andra jämförelser med djur som endast har betecknats som *bildliga*, till exempel vid det tidigare nämnda *käärme* 'orm'.

En central fråga är alltså: vad är det som är nedsättande, ordet eller betydelsen? Om det är som med orden för dumhet, att det inte behövs någon markör *nedsättande* eftersom betydelsen redan i sig är negativ – vad är det då som gör ett ord nedsättande?

4 Kan ord och betydelse skiljas åt?

Utgångspunkten är att när ett uttryck markeras som nedsättande är det själva uttrycket som är förolämpande, inte betydelsen. Men när allt kommer omkring finns det relativt få klara fall där det verkligen förhåller sig så här. Ett tydligt exempel är det finska ordet *hurri*, som är en nedsättande benämning på en finlandssvensk person. Definitionen 'finlandssvensk' är neutral, det är bara uttrycket som är nedsättande. Men det finns alltså få sådana här fall, och då gäller det ofta just ord som uttrycker nationalitet, språk- eller kulturgrupp eller dylikt.

Ofta är det i alla fall så att en nedsättande benämning och den tillhörande definitionen utgör en helhet och att det är svårt att lösgöra delar av helheten. Man kan säga att betydelsen uppstår genom kontexten.

harppu **1.** eräs kookas näppäiltävä kielisoitin. **2. halv.** vastenmielisestä vanhahkosta naisesta. *Vanha harppu.* (FBO)

[**harpa** **1.** stort stränginstrument **2. nedsätt.** om en frånstötande äldre kvinna. *En gammal harpa.*]

hempukka *halv.* kevytkenkäisestä nuoresta naisesta. *Tuli vastaan jonkun hempukan kanssa.* (FBO)

(nedsättande; förklaring: «om en lättfärdig ung kvinna»; exempelsats: «Han kom emot mig med någon ~» [= slampa])

I de här exemplen flätas ordet och betydelsen ihop så att definitionen inte nödvändigtvis

uttrycker den objektiva sanningen om objektet, utan helt enkelt den tänkte talarens åsikt. Det är ju relativt och beror på betraktaren vem som ser bedagad eller frånstötande ut eller är lättfärdig. I synnerhet när det gäller exemplet på ordet *hempukka* («Han kom emot mig med någon slampa») kan värderingen inte basera sig på någon djupare kunskap, utan är tydligen talarens egen tolkning av personen i fråga, och den tolkningen kan vara helt felaktig.

Det nedsättande är här alltså inte endast själva uttrycket, utan på sätt och vis hela den betydelse som uttrycket har fått i sin kontext. Ändå skiljer sig de här artiklarna inte till sin form från artiklar av typen *hurri*, och definitionen kan därför se ut som en «objektiv sanning». Situationen förvärras kanske ytterligare av det sätt på vilket definitionen är formulerad. Det sägs alltså inte «lättfärdig kvinna» utan «om en lättfärdig kvinna». Avsikten med formuleringen är att göra uttrycket svagare – denna ordalydelse används nämligen ofta för att visa att en term är inofficiell, tillfällig eller något liknande. I det här fallet kan man i alla fall säga att formuleringen bara gör saken värre och ger det intrycket att definitionen är sann och bara uttrycket nedsättande – det är som om vi medgav att visst är det en frånstötande gammal kvinna, men att kalla henne harpa är i alla fall lite nedsättande.

Det svenska ordet *harpa* används på samma sätt, men det har inte fått markören nedsättande i SO:

harpa – 3. frånstötande (äldre) kvinna: *hon är en gammal* ~ (SO)

På ett sätt skulle vi kunna tänka oss att stilmarkören verkligen är onödig liksom i de tidigare nämnda fallen, eftersom definitionen i sig berättar om en negativ egenskap. Jag tror i alla fall att reaktionerna skulle bli negativa om vi strök markören *nedsättande* vid det finska ordet *harppu*. En definition som beskriver en negativ egenskap räcker inte till om den är tydligt subjektiv och ger uttryck för talarens egen åsikt. Å andra sidan har vi till exempel ordet *syöjätär*, som inte har fått markören *nedsättande*. Det betyder 'illasinnat kvinnligt sagoväsen' men också 'ilsken, elak, maktlysten kvinna'. Borde alltså markören strykas vid ordet *harppu* eller borde den sättas ut vid ordet *syöjätär*? Det är svårt att säga, men själv skulle jag kanske gärna sätta ut den vid bägge orden.

Det finns variation också när det gäller svenska ord. Definitionen på ordet *skata* i SO påminner mycket om definitionen på ordet *harpa*, men ändå har bara *skata* markerats som nedsättande.

skata – äv. om kvinna som uppfattas som frånstötande <nedsätt.>: *den gamla* ~n (SO)

Kanske det ändå finns en skillnad i stilvärde mellan orden *harpa* och *skata*; det kan jag inte avgöra. Men när man tänker på definitionerna och ordens egentliga betydelse kan man uppfatta dem som likvärdiga.

5 Kvinnor och minoriteter

Ord av den här typen som syftar på kvinnor (och också på män) behandlas mycket olika i olika ordböcker. Dessutom visar det sig att uttrycken känns mera nedsättande ju mera förtryckt den ifrågavarande gruppen är (Norri 2000:89). Det här är också en förklaring till att ord som syftar på kvinnor kanske oftare markeras som nedsättande eller stötande än ord som

syftar på män; det är tillåtet att använda mer frispråkiga benämningar på män än på kvinnor. Detta är något som är tydligt också i FBO. Där finns det visserligen ungefär lika många benämningar på kvinnor och benämningar på män som har fått markören *nedsättande*, men de är olika till sin karaktär. När det gäller kvinnor syftar orden ofta på fulhet, elakhet, sexuellt beteende och så vidare (det finns många jämförelser med djur, till exempel *kana* 'höna', *hanhi* 'gås', *lehmä* 'ko', *huuhkaja* 'berguv'). Av de ord om män som fått markören *nedsättande* är det många som syftar på män som har en svag karaktär, som inte kan sköta sig (*hamppari*, *hanittapuli*, *renttu*, *retale* – på svenska närmast 'odugling', 'slarver'), som är oerfarna (*maitoparta*, *mammanpoika* 'mammassosse') eller som är unga radikaler närmast ur äldre människors synvinkel (*pitkätukka*, *partajeesus* som betyder 'långhårig typ, skägglurk, skäggig radikal'). Däremot har inte ens starka uttryck som har att göra med sexuellt beteende (*pukki*, *elostelija*, *irstailija* 'liderlig man, bock') i allmänhet fått någon stilmarkör. Det här torde delvis också avspegla en gammal tradition och en gammal uppfattning om vad som är kränkande för en kvinna respektive en man.

Det faktum att ord som syftar på en förtryckt grupp lättare uppfattas som stötande gäller naturligtvis speciellt ord som har att göra med nationalitet eller etniska och kulturella grupper. Vi kan kalla en australier *aussi* och en japan *japsi* i vardagsspråket utan att orden känns nedsättande. Däremot uppfattas ordet *jutsku*, som är en till formen likadan förvrängning av ordet *juutalainen* 'jude', alltid som nedsättande. Det bär alltid sin historia med sig.

Också sexuella minoriteter är förtryckta grupper, men det har skett många förändringar med början i de här grupperna själva när det gäller användningen av ord. Till exempel ordet *homo* var tidigare åtminstone vardagligt och enligt ordböckerna är det fortfarande nedsättande eller stötande i engelskan, men i finskan och i de finska homosexuellas eget språkbruk är det numera ett neutralt ord. Det är förresten intressant att se vilka ord en grupp själv kan ta i bruk. År 2002 grundades i Finland en studentförening för homosexuella, transsexuella och andra som är avvikande till sin sexuella läggning. Medlemmarna började använda termen *vinokas* och informerade också FBO:s redaktion om den. Enligt föreningen är det fråga om en neutral benämning som kan ersätta de gamla stämplande uttrycken. Men ordet bygger på adjektivet *vinno* 'sned' och ordets betydelse är ungefär 'någon som är sned'. Man kan miss tänka att om någon utomstående hade hittat på den här benämningen så skulle den ha uppfattats som stötande.

6 Slutord

Det är knappast möjligt att skapa ett vattentätt system när vi försöker göra stilmarkörer enhetligare. Vi måste ofta fatta beslut om varje enskilt ord, men ändå är det naturligtvis skäl att sträva efter något slags konsekvens. Vi borde göra skillnad på ord och betydelse: vad är det egentligen som är nedsättande? Huvudprincipen är att ingen stilmarkör sätts ut om en negativ betydelse framgår av definitionen – men det finns undantag. Om det är så att ordet och definitionen tillsammans bildar ett nedsättande uttryck som säger mera om talarens åsikter än om den objektiva sanningen, sätts markören *nedsättande* ofta ut. Vi skulle åtminstone kunna sträva efter konsekvens så till vida att ord som känns nästan synonyma också skulle behandlas på samma sätt. Som det nu är har till exempel orden *nousukas* 'uppkomling' och *onnenonkija* 'lycksökare' eller 'solochvårare' fått markören *nedsättande* i FBO, medan till exempel orden *pyrkyyri* 'streber' och *kiipijä* 'karriärst' har lämnats utan markör, trots att orden känns likvärdiga.

Litteratur

- FBO ('Finsk basordbok') = *CD-Perussanakirja*. 1997. Uusin tieto nykysuomen sanoista. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 94. Programming Lingsoft Oy. Förläggare Oy Edita Ab.
- Suomen kielen perussanakirja I–III*. 1990–94. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. Helsinki: Oy Edita Ab.
- Norri, Juhani 2000. Labelling of Derogatory Words in some British and American Dictionaries. I: *International Journal of Lexicography* 2, s. 71–106.
- SO = *Svensk ordbok*. 1999. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Tredje, reviderade upplagan. Norstedts Ordbok.
- Översättning från finska av Monica Äikäs*